

Johdanto: Vanhan testamentin yleiskatsaus

Historialliskriittisestä Raamatun lukemisesta historialliskiitolliseen

Teologisten tiedekuntien Raamatun tutkimusta voidaan luonnehtia historialliskriittiseksi. Tällöin Raamattua käsitellään kuten muuta samanikäistä kirjallisuutta. Raamatun sanoman esittäminen Jumalan Sanana jätetään kirkon työntekijäin tehtäväksi. Nyt esillä olevassa raamatunluvun suunnitelmassa ei pidetä ihanteena kriittisyyttä vaan kutsun asennetta historialliskiitolliseksi. Raamatun luonteeseen kuuluu se kaksoisnäköala, että Raamattu käsitetään samalla kertaa jumalalliseksi ja inhimilliseksi. Saman ristiriidattoman kahtalaisuuden kohtaamme, kun yhdyimme tunnustukseen, jonka mukaan Jumalan Poika on samaan aikaan Jumala ja ihminen. Kun ihminen ottaa uskossa vastaan tämän käsityksen, hän saattaa oppia Jumalasta jotakin aivan uutta.

Historiallinen asenne tuo esiin sen, että Jumalan Sana on kiinteytynyt kirjaksi Jumalan kansan ja seurakunnan keskuudessa lukuisien sukupolvien aikana. Me kuulumme samaan seurakuntaan kuin se pieni joukko, joka ensimmäisenä otti vastaan kaikkia ihmisiä koskevan Sanan. Raamatun historian kunnioittaminen näkyy siinä, että noudatamme Vanhan testamentin lukemisessa juutalaista kolmiosaista jäsentelyä. Tutustumme näin Jeesuksen Raamattuun, joka muodostui Laista, Profeetoista ja Kirjoituksista.

Toisaalta kiitämme siitä, että käsiimme on annettu Jumalan pyhä Sana, ja myönnämme, että voimme ymmärtää vain rajoitetusti sen rikkautta. Meidän kannattaa tuntea kiitollisuutta myös niitä ahkeria tutkijoita kohtaan, jotka ovat tulkinneet Raamattua ja kiinnittäneet sen Raamatun oman ajan historiaan.

Tämä lukuohjelma täydentää muita tapoja käyttää Raamattua. Kirkossa luetaan joka viikko Vanhasta ja Uudesta testamentista katkelma sekä kohta evankeliumista. Yhteisessä tai yksityisessä hartaudessa luetaan yleensä muutama jae tai ehkä vain yksi valittu jae. Jotta lyhyet Raamatun kohdat ymmärrettäisiin paremmin, tässä lukuohjelmassa luetaan puolentoista vuoden aikana Vanha testamentti järjestelmällisesti läpi. Näin hahmottuu yleiskuva Vanhasta testamentista ja edelleen koko Raamatusta. Uusi testamentti luettiin viime vuonna täällä Tuirassa samaan tapaan. Ne jotka eivät silloin osallistuneet, voivat jatkaa Uuden testamentin puolella saman ohjelman mukaisesti, kun ovat suoriutuneet Vanhan testamentin lukemisesta.

Totuin noudattamaan juutalaista jäsentelyä opettaessani Afrikassa Raamattua, sillä David F. Hinson noudattaa sitä oppikirjassaan *The Books of the Old Testament* (TEF Study Guide 10, SPCK, London 1979). Meille kolmijako on tullut tutuksi Jeesuksen puheista, kun hänen aikanaan Vanhaa testamenttia tarkoitettaessa sanottiin: "Laki, Profeetat ja Kirjoitukset". Tätä järjestystä noudatettaessa hahmottuu tuoreella tavalla, miten Vanhassa testamentissa seurataan valitun kansan elämää.

Tämän lukuohjelman eli tiekartan mukaan kukin voi lukea Raamattua aivan yksikseen, mutta tämän tiekartan mukaan Raamattua voidaan lukea myös yhdessä. Silloin kukin etenee tahollaan suurin piirtein samaa vauhtia yksin, kaksin, ryhmissä tai raamattupirissä. Kun lukeminen edistyy, voidaan kokoontua yhteen käsittelemään sitä taivalta, mikä on kuljettu, tarkastelemaan edessä olevaa polkua, vaihtamaan kokemuksia ja virkistymään yhdessäolosta. Näitä kokoontumisia voidaan kutsua tämän vaelluksen etapeiksi.

Laki, Profeetat ja Kirjoitukset

Aikoinaan teksti kirjoitettiin usein papyrusruo'osta tai nahasta tehdyille "paperille", joka kierrettiin kääreksi, kun se oli tullut valmiiksi. Alkukirkon aikana alettiin sitoa kirjoja, joihin kirjoitukset tulivat peräkkäin. Niille tuli kiinteä järjestys, ja kirjaa pystyttiin seläilemaan, vaikkapa vertailemaan Vanhaa ja Uutta testamenttia.

Vanhan testamentin kirjojen kokoelman rajat vakiintuivat Jeesuksen aikoihin. Juutalaisten synagogissa sen kolme osaa, Laki, Profeetat ja Kirjoitukset, erottuvat toisistaan ryhminä, kun kirjat säilytetään synagogan kirjakaapissa omina kääroinään. Ne eivät siis ole peräkkäin kuin meidän Raamattumme eli painetun kokoomateoksen kirjoitukset. Kun muistamme tämän kolmiosaisuuden, pääsemme sisälle Raamatun maailmaan ja siihen monivivahteiseen uskonelämään, jonka keskellä kirjoitukset ovat syntyneet. Kun Jeesus puhuu Laista, Profeetoista ja Kirjoituksista, hän tarkoittaa siis sitä, mitä me kutsumme Vanhaksi testamentiksi. Käytän isoa alkukirjainta, kun tarkoitan juuri näitä kolmea kokoelmaa. Juutalaiset ovat muodostaneet Raamattunsa nimen *TaNaK*, näiden kolmen osan alkukirjaimista: *Torah* eli Laki, *Neviim* eli Profeetat ja *Ketuvim* eli Kirjoitukset.

Läpi Vanhan testamentin

Laissa etenemme tutussa järjestyksessä ensimmäisestä Mooseksen kirjasta viidenteen. Edellisissä profeettakirjoissa seuraamme Jumalan kansan historiaa kuten suomalaisessa käännöksessä, siis järjestyksessä: Joosuan kirja, Tuomarien kirja, Samuelin kirjat ja Kuninkaiden kirjat. Myös Jälkimmäisiä profeettoja luettaessa seuraamme suurin piirtein kansan historiaa erottelematta kolmea suurta kahdestatoista pienestä. Useista profeettakirjoista ei voida yksimielisesti sanoa, milloin ne on kirjoitettu. Siksi ne on tässä lukujärjestyksessä sijoitettu sen mukaan, mihin aikakauteen niiden sisältö näyttää parhaiten kuuluvan. Niinpä Jesajan kirjan alkuosa luetaan, kun tutustutaan profeettoihin Israelin eli pohjoisen kuningaskunnan tuhon aikaan, ja loppuosa vasta muiden sellaisten kirjojen joukossa, jotka liittyvät paluuseen pakkosiirtolaisuudesta.

Ajattomalla Jobin kirjalla aloitamme Kirjoitusten lukemisen. Juutalaisten suurien juhlapyhien aikana luettavat viisi juhlakääröä muodostavat Kirjoitusten joukossa oman ryhmänsä, ja niiden lukemisella jatkamme Jobin jälkeen. Viimeksi seuraamme toistamiseen historian kulkua lukemalla Aikakirjat, Esran ja Nehemian sekä lopuksi Danielin kirjan.

Koko Vanha testamentti on jaettu 76 osioksi ja jokaiselle viikolle tulee yksi tai useampia psalmeja (pitkä psalmi jaetaan usealle viikolle) ja kymmenisen lukua Vanhasta testamentista sekä lyhyt katkelma Sananlaskujen kirjasta. Psalmien ja Sananlaskujen kirjat jäävät Vanhan testamentin lukuohjelmassa kesken, koska loput on jätetty Uuden testamentin lukemisen yhteyteen. Näytteeksi on alle kuvattu ohjelma ensimmäisestä viidennelle viikolle asti.

Viikko	Psalmi	Kirja	Luku	Sananlaskut
24.5.		ALUSTA ALKAEN		
21.	1-2	1. Moos.	1-11	1:1-7
22.	3-4		12-19	8-19
23.	5-6		20-30	20-33
24.	7-8		31-39	2:1-15
25.	9		40-50	16-22

Tästä huomataan, miten Psalmit ja Sananlaskut jakautuvat tasaisesti jokaiselle viikolle, koska niitä ei lueta yhtäjaksoisesti kuten muita kirjoja. Ne tarjoavat jatkuvasti lepoa ja virkistystä lukemisen aikana, kun edetään yksin tai pienissä ryhmissä. Etappeihin liittyvät katsaukset, joissa tarkastellaan luettuihin Raamatun kirjoihin jotenkin liittyviä asioita.

Raamatun rakenne muistuttaa kerrostuneita maalajeja: alimpana on vanhin kerrostuma eli Laki, sen päälle rakentuu Profeetat ja nuorimpana kerrostumana on Kirjoitukset. Tämä vastaa periaatteessa kokoelmien ikäjärjestystä mutta ei merkitse, että Laki olisi kokonaisuudessaan ollut valmis ennen Profeettojen kokoelman kirjoittamista ja Profeetat taas aivan valmiina ennen Kirjoitusten syntyä.

Jo ennen Jeesuksen aikaa syntyneestä kreikkankielisestä käännöksestä Septuagintasta tuli kristittyjen Vanha testamentti. Siinä kirjat on ryhmitelty aiheen mukaan, siis ensin Laki ja sen jälkeen historialliset kirjat, viisauksikirjallisuus ja profeettakirjat. Samantapaista järjestystä on seurannut latinankielinen käännös Vulgata sen mukaisesti suomalainen Raamattu, josta on viime vuosisadalla jätetty pois Apokryfikirjat. Näin suomalaisessa Raamatussa edetään Ensimmäisen Mooseksen kirjan alusta viimeisen profeettakirjan eli Malakian loppuun. Aloitetaan luomisesta ja päästään lopuksi sanoihin Herran päivän tulemisesta. Lukija katselee tällöin kuin Jumalan näkökulmasta suuren suunnitelman toteutumista. Se vastaa hyvin meidän tapaamme kirjoittaa kansan historia. Kreikkalaisen käännöksen ja sen mukaisesti suomalaisen Raamatun järjestys ei kuitenkaan vastaa sitä tapaa, miten Vanhan testamentin kirjoitusten kokoelma jäsenyi Jeesuksella ja hänen ympäristössään. Siksi seuraamme heprealaisen alkutekstin järjestystä. Aloitamme lukemisen Ensimmäisestä Mooseksen kirjasta ja otsikoksi on sen mukaisesti merkitty ”Raamatun historiallis-kiitollisen lukemisen ohjelma : Jumalan luomakunnassa Jumalan lapsena”. Tällöin korostuu voimakkaasti se, että luetaan taivaallisen Isämme sanomaa, joka koskee omaa elämäämme ja koko maailmankaikkeutta. Väliotsikko ”Jumalan voideltua seuraten” viittaa Raamatun päähenkilöön Jumalan voideltuun.

Juutalainen Vanhan testamentin kirjojen ryhmittely muistuttaa suomalaisen Raamatun sisällysluettelon mukaista jaottelua lakiin, historiallisiin kirjoihin, runollisiin kirjoihin ja profeettoihin, mutta siinä on selviä eroja. Seuraavassa kaavamaisessa esityksessä havainnollistaa kirjoitusasu (alleiviivaus, **lihavointi** tai *vinotus*) mihin ryhmään kukin kirja kuuluu.

- Laki tarkoittaa kummassakin jaottelussa viittä Mooseksen kirjaa, nämä on alleviivattu.
- **Profeettojen** kirjoihin juutalaiset lukevat sarjan Joosuan kirjasta ja Tuomarien kirjasta Samuelin kirjoihin ja Kuninkaiden kirjoihin sekä sen lisäksi kolme laajaa profeettakirjaa – Jesaja, Jeremia ja Hesekiel sekä kaksitoista lyhyttä profeettakirjaa. Nämä on lihavoitettu.
- ”*Kirjoitusten*” ryhmään kuuluvat juutalaisilla loput Vanhan testamentin kirjat. Tähän joukkoon kuuluvat siis mm. Ruutin kirja, Valitusvirret ja Danielin kirja. Nämä on vinotettu.

Raamatunkäännöstemme sisällysluettelon ja juutalaisen jäsentelyn vertailu

Suomalaisen sisällysluettelon mukaisesti

Laki

Ensimmäinen Mooseksen kirja
Toinen Mooseksen kirja
Kolmas Mooseksen kirja
Neljäs Mooseksen kirja
Viides Mooseksen

Historialliset kirjat

Joosuan kirja
Tuomarien kirja
Ruutin kirja
Ensimmäinen Samuelin kirja
Toinen Samuelin kirja
Ensimmäinen kuninkaiden kirja
Toinen kuninkaiden kirja
Ensimmäinen aikakirja
Toinen aikakirja
Esrän kirja
Nehemian kirja
Esterin kirja

Runolliset kirjat

Jobin kirja
Psalmien kirja
Sanalaskujen kirja
Saarnaajan kirja
Laulujen laulu

Profeetalliset kirjat

Jesajan kirja
Jeremian kirja
Valitusvirret
Hesekielin kirja
Danielin kirja
Hoosean kirja
Joelin kirja
Aamoksen kirja
Obadjan kirja
Joonan kirja
Miikan kirja
Nahumin kirja
Habakukin kirja
Sefanjan kirja
Haggain kirja
Sakarjan kirja
Malakian kirja

Juutalaisen järjestyksen mukaan

Laki

Ensimmäinen Mooseksen kirja
Toinen Mooseksen kirja
Kolmas Mooseksen kirja
Neljäs Mooseksen kirja
Viides Mooseksen kirja

Profeetat

Edelliset profeetat

Joosuan kirja
Tuomarien kirja
Ensimmäinen Samuelin kirja
Toinen Samuelin kirja
Ensimmäinen kuninkaiden kirja
Toinen kuninkaiden kirja

Jälkimmäiset profeetat

Jesajan kirja
Jeremian kirja
Hesekielin kirja
Hoosean kirja
Joelin kirja
Aamoksen kirja
Obadjan kirja
Joonan kirja
Miikan kirja
Nahumin kirja
Habakukin kirja
Sefanjan kirja
Haggain kirja
Sakarjan kirja
Malakian kirja

Kirjoitukset

Psalmien kirja
Sanalaskujen kirja
Jobin kirja
Laulujen laulu
Ruutin kirja
Valitusvirret
Saarnaajan kirja
Esterin kirja
Danielin kirja
Esrän kirja
Nehemian kirja
Ensimmäinen aikakirja
Toinen aikakirja

Eri tahoilla on ratkaistu eri tavoin, mitkä kirjat otetaan pyhien kirjoitusten kokoelmaan. Samarialaisten Raamatusta puuttuvat Profeetat ja Kirjoitukset. Heillä on myös omia pyhiä kirjoituksiaan, mutta painopiste on asetettu Lakiin. Jo ennen Jeesuksen aikaa tehtyyn kreikkalaiseen käännökseen otettiin mukaan niin sanotut Apokryfikirjat, jotka sisältyvät edelleen ortodoksien ja roomalaiskatolisten Raamattuihin. Ne ovat kuuluneet myös vanhoihin suomalaisiin Raamattuihin. Etiopialainen Raamatun kirjojen kokoelma eroaa sekä heprealaisesta että kreikkalaisesta, samoin esimerkiksi armenialainen.

Lain ja Profeettojen välinen ero tulee havainnollisesti ilmi joka viikko synagogassa. Juutalaisen seurakunnan kokouksessa luetaan säännöllisesti aina sapattina kohta Laista, ja lukemista jatketaan viikon kuluttua siitä kohdasta, mihin edellisellä kerralla jäätiin. Näin käydään koko viiden kääron eli viiden Mooseksen kirjan kokoelma läpi joka vuosi. Kun on päästy loppuun, vietetään iloista juhlaa ja aloitetaan taas Ensimmäisestä Mooseksen kirjasta. Lain ohella luetaan esillä olevaan Lain kohtaan sopiva Profeettojen kohta. Kirjoitusten joukossa on viisi juhlakääröä, joista kukin luetaan määrättyinä pyhäpäivinä.

Laki eroaa selvästi muista Vanhan testamentin kirjojen kokoelmista eli Profeetoista ja Kirjoituksista. Laki koskee kaikkia Israelin heimoja, kun taas muut Vanhaan testamenttiin sisältyvät kokoelmat eli Profeetat ja Kirjoitukset katsovat tapahtumia korostetusti Juudan heimon kannalta. Tämä ilmenee siitäkin, että vain Laki on yhteinen juutalaisille ja samarialaisille. Nämä ovat juutalaisten mielestä harhaoppinen sekakansa, mutta oman perinteensä mukaisesti juuri he ovat säilyttäneet aidosti alkuperäisen kahdentoista heimon yhteisen Lain ja heidän nimityksensäkin viittaa heidän oman käsityksensä mukaan tähän ("shomerim" eli säilyttäjät tai vartijat). Vanhan testamentin todistuksen mukaan kahdentoista heimon monet merkittävät paikat jäivät kuningas Salomon kuoleman jälkeen muodostuneen Israelin valtakunnan alueelle maan pohjoisosaan. Sen voimakkaimpia heimoja olivat Efraim ja Manasse, joiden yhteinen kantaisä Joosef tulee vahvasti esiin Ensimmäisessä Mooseksen kirjassa. Pohjoisen alueen ja pohjoisten heimojen suuri merkitys Israelin varhaisessa historiassa tukee sitä käsitystä, että Juudan kuningaskunta vanhempi Israelin perinne on jatkunut maan pohjoisosassa ja näin samarialaisten perinne juontuu hyvin vanhoilta ajoilta. Heidän näkökulmastaan katsottuna juutalaiset olivat saaneet vieraita vaikutteita.

Lain tiivistelmässä eli Viidennessä Mooseksen kirjassa sanotaan samarialaisten mukaan, miten Jumala on valinnut pohjoisessa eli Samariassa sijaitsevan Garisimin vuoren ainoaksi paikaksi, jossa häntä tulee palvella. Juutalaisessa lakikirjassa puhutaan samassa kohdassa väljästi "siitä paikasta, jonka Jumala on valinnut" ja annetaan ymmärtää, että tämä tarkoittaa Jerusalemiä. Yhteistä sekä juutalaiselle että samarialaiselle lakikirjalle on siis se määräys, että alkujaan monella taholla suoritettu jumalanpalvelus on keskitettävä vain yhteen paikkaan ja muut pyhät paikat on hävitettävä. Ratkaisevaksi eroksi jää, mikä on tämä ainoa oikea pyhäkön paikka, Samarian vuori vai Jerusalem. Tämä oli Jeesuksen aikanakin polttava kysymys.

Eroja vuoden 1938 ja 1992 raamatunkäännösten välillä

Raamatun lukemista helpottaa vuonna 1992 valmistunut uusi, sujuva suomennos. Siinä on noudatettu Eugene A. Nidan "dynaamista" käännösperiaatetta, jossa pyritään esittämään "lähin luonnollinen vastine" käännettävälle alkukielen tekstile. Sen mukaan käännöksen lukijan tulee voida ymmärtää teksti samalla tavalla kuin alkutekstin kirjoittajat ja lukijat ovat sen aikoinaan käsittäneet. Tällaista vapaata käännösperiaatetta on totuttu noudattamaan, kun käännetään kaunokirjallisuutta. Vuoden 1938

raamatunsuomennosta valmisteltaessa pyrittiin samantapaiseen sanatarkkuuteen, kuin lakitekstiä käännettäessä.

Aikaisemmissa raamatunkäännöksissä alkukielen sana on saanut käännökseen eri yhteyksissä yleensä saman suomenkielen sanan vastineekseen. Tällöin alkukieltä taitava lukija pystyy jopa arvaamaan, mitä heprean tai kreikan sanaa on alkukielessä käytetty. Opin kannalta tärkeät alkukielen sanat – esimerkiksi armo ja vanhurskaus – löytyvät tällöin yleensä yhtä hyvin käännöksen kuin alkutekstin perusteella tehdyn hakukoneen sanahaun avulla.

Vuonna 1992 hyväksytyssä suomalaisen kirkkoraamatun dynaamisessa käännöksessä sama kreikan sana käännetään eri tavoin sen lauseyhteydestä riippuen. Esimerkiksi Roomalaiskirjeen alussa (Room. 1:4) sanan *dynamis* suomalainen vastine edellisessä suomennoksessa on ”voima”, niin kuin se tavallisesti muuallakin käännetään. Sen sijaan vuoden 1992 käännöksen tekijät ovat tulleet siihen tulokseen, että sana ”valta” tuo Roomalaiskirjeen alussa parhaiten esiin sen, mitä Paavali on alun perin tässä kohdassa tarkoittanut, vaikka muualle sopii usein vastineeksi ”voima”.

Jumalan voideltu

Tämän raamatunlukuohjelman katsauksissa olen mennyt yhdessä kohdassa jopa pitemmälle kuin uusi suomennos ja yrittänyt tuoda esiin senkin, mitä on alun perin tarkoittanut aivan erisnimeksi muuttunut Kristus eli Voideltu. Vanhassa testamentissa kiinnitetään huomiota pyhään voiteluun, ja kertomuksen edetessä tulee näkyviin, miten koko Raamatun päähenkilö on Jumalan voideltu (hepreaksi *Mashiah* ja siitä Messias, kreikaksi *Khristos*, latinaksi *Christus* ja suomeksi Kristus). Uudessa, vuonna 1992 julkaistussa käännöksessä sanotaan ”Messias” monessa sellaisessa kohdassa, missä aikaisemmassa eli vuonna 1938 hyväksytyssä käännöksessä sanottiin ”Kristus”. Kun pidetään Uuden testamentin puolella esillä sanan ”Kristus” alkuperäinen merkitys ja käytetään suomen sanaa ”Voideltu”, tulee havainnolliseksi se vallankumouksellinen hyvä sanoma, jota Jeesuksen seuraajat julistivat, kun he tunnustivat Jeesuksen Kristukseksi eli Messiaaksi eli Jumalan voidelluksi. Nimitys Voideltu ja sen vieraskieliset vastineet ovat niin tärkeitä Raamatussa, että niihin palataan vielä useasti.

Matkaan!

Koko Raamatun tai Vanhan testamentin lukeminen on kuin pyhiinvaellus. Meidän ei pidä luulla, että kaikki matkan varrella kohtaamamme on juuri sellaista, kuin ensi näkemältä luulemme. Emme marssi riemusaatossa juhlakulkueena, sillä matka on pitkä ja raskaskin. Emme myöskään lähde tutkimusmatkalle, emmekä siis voi pysähtyä kaivamaan yksityiskohtia, sillä niitä on matkan varrella loputtomiin. Tehtävänäme ei ole myöskään vikoilla toisiamme tai aikaisempien kulkijoiden käsityksiä. Toki voimme tuoda havaintomme ja käsityksemme avoimesti esiin.

Meillä on jo etukäteen jonkinlainen ajatus sitä, mitä matkan varrella tulemme kohtaamaan. Niinpä on syytä varautua siihen, että läheltä katsottuna kaikki ei vastaakaan aikaisempaa käsitystämme. Näkökulmaa avartaa se, jos käytetään eri käännöksiä ja havaitaan, miten niissä on samat kohdat tulkittu eri tavoin käyttämällä toisia sanoja. Joskus heprealainen alkuteksti tarjoaa vaihtoehtoja, joskus on peräti niin outo ilmaisu hepreassa, että tutkijat ehdottavat aivan erilaisia merkityksiä sanoille.

Tarkastelutapani on siis historiallinen mutta ei ”historialliskriittillinen” – tai historialliskriittinen kuten nykyisin sanotaan – vaan historialliskiitollinen, kuten jo aluksi sanoin. Olen kiitollinen siitä, miten

Raamattu on antanut perustan elämälleni, ja toivon toistenkin voivan rakentaa samalle kestäväälle perustalle. Olen lukenut Raamatun läpi monella tavoin alkukielillä ja erikielisinä käännöksinä ja toivon voivani nyt vaeltaa tämän matkan yhdessä Sinun kanssasi. Kun luemme Raamatun luku luvulta, teemme tämän pyhiinvaelluksemme kuin vanhoja kinttupolkuja tarpoen. Jos joku ei halua edetä näin vaivalloisesti, hän voi seurata juonen kulkua lukemalla vain lukujen väliotsikot ja rientää taipaleet joutuisammin aivan kuin tietä polkupyörällä ajaen. Matkan Raamatun alusta loppuun voi tehdä myös kirjaa selaillen helposti kuin ajaisi matkan Eedenin paratiisista päätepisteeseen omaan aikaamme nopealla autolla kestopäällysteistä tietä.

En pysty selittämään kaikkea, mitä matkan varrella näemme. Mielelläni tuon toisinaan esiin sen, miten olen itse hahmottanut asiat ja tapahtumat. En pysty sanomaan, onko joku tunnettu Raamatun selittäjä esittänyt asiat aikaisemmin samalla tavalla tai peräti kumonnut sen käsityksen, mikä minulle on tullut. Monen vaeltajan mieleen voi nousta ajatuksia, joita mielellään jakaa toisten kulkijoiden kanssa tai kysymyksiä, joihin odottaa vastausta. Kysely ja keskustelu voivat helpottaa etenemistä. Jokainen voi etsiä lisätietoja niiltä ammattimaisilta Raamatun selittäjiltä, joihin hän itse luottaa. Sanotaan, että Raamattua on selitettävä Raamatulla. Parhaassa tapauksessa se, mitä näet pyhiinvaelluksesi varrella, auttaa Sinua paremmin ymmärtämään sitä, mitä seuraavalla kerralla näet, kun uudelleen vaellat samaa tietä. Monissa suomalaisen Raamatun laitoksissa on lopussa karttoja, hakemistoja ja selityksiä. Niitä kannattaa käyttää hyväksi. Jakeiden alaviitteet osoittavat kytkentöjä Raamatun eri kirjojen sekä Vanhan ja Uuden testamentin välillä.

